

A Monthly e Magazine
ISSN:2583-2212
May 2024 Vol.4(5), 1736-1741

Popular Article

પશુપાલનની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓના સંચાલનમાં મહિલાઓની ભૂમિકા

ડૉ. જાગૃતિ પરમાર, ડૉ. સુરેશ માવદિયા અને ડૉ. અવિનાશ બિલવાલ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11201316>

કેન્દ્રીય આંકડાકીય કચેરી રિપોર્ટ (2018) અને વસ્તી ગણતરી, (2011) અનુસાર, ભારતમાં મહિલાઓની વસ્તી 45.45% હોવાનું જાણવા મળ્યું હતું અને તેમનો સાક્ષરતા દર 64.63% નોંધાયો હતો, તમામ પુરુષોમાં તે 16.25% ના વધારા સાથે 80.88% નોંધાયો હતો.. ભારત એક કૃષિપ્રધાન દેશ છે જ્યાં રોજગારીની કુલ જરૂરિયાતોમાં કૃષિ ક્ષેત્ર 50% થી વધુ યોગદાન આપે છે. આ ક્ષેત્ર લગભગ 70% કૃષિ કામદારો, 80% ખાદ્ય ઉત્પાદકો અને 10% લોકોને રોજગારી આપે છે જેઓ મૂળભૂત ખાદ્ય વસ્તુઓ પર પ્રક્રિયા કરે છે. મહિલાઓ કૃષિ ઉત્પાદનમાં બે તૃતીયાંશ કર્મચારીઓ પ્રદાન કરે છે. પશુધન ક્ષેત્ર એ કૃષિનો એક અભિન્ન ભાગ છે જે ગ્રામીણ આજીવિકા માટે મુખ્ય સંપત્તિ છે અને કુલ કૃષિ જીડીપીમાં 25.8% ફાળો આપે છે (પશુપાલન, ડેરી અને મત્સ્યોદ્યોગ વિભાગ, 2018) અને આ ક્ષેત્ર મોટાભાગે મહિલાઓના હાથમાં છે. વાસ્તવમાં પશુપાલન નારીકરણ થઈ રહ્યું છે. ભારતના ડેરી ક્ષેત્રમાં, 1.5 કરોડ પુરુષોની સરખામણીએ લગભગ 7.5 કરોડ મહિલાઓ પશુપાલનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ તેમના યોગદાનને હજુ સુધી તે યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી. તેઓ હંમેશા અદ્રશ્ય કામદારો રહે છે અને વિવિધ કારણોસર ટેકનોલોજી, ક્રેડિટ, આવક વગેરે જેવી મહત્વની માહિતી અને સેવાઓનો ઉપયોગ કરવામાં અસમર્થ હોય છે.

પશુપાલનમાં મહિલાઓનું યોગદાન:

ભારતમાં મહિલાઓ કુલ સમયનો લગભગ એક તૃતીયાંશ સમય કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ માટે ફાળવવામાં આવે છે. દેશના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં આ આંકડા અલગ અલગ હોઈ શકે છે, પશ્ચિમ બંગાળ માટે આ આંકડો 10% છે અને રાજસ્થાન માટે તે 40% થી વધુ છે. વૃદ્ધ મહિલાઓ કરતાં યુવા મહિલાઓ ખેતીમાં વધુ સમય ફાળવે છે. રાજસ્થાનમાં 14-19 વર્ષની વયની છોકરીઓ માટે આ આંકડો 60% હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. ડેરી ફાર્મિંગમાં મહિલાઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, અને ખોરાક, પાણી, દૂધ, આવાસ, સંવર્ધન, પશુ આરોગ્ય સંભાળ અને સંભાળ જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં દરરોજ આશરે 294.34 મિનિટ વિતાવે છે. પશુધન વ્યવસ્થાપનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમનું યોગદાન નીચે મુજબ છે.

1. **ખાદ્યપદાર્થ વ્યવસ્થાપન** - પર્વતીય વિસ્તારોમાં મહિલાઓને દૂરના સ્થળેથી ઘાસચારો એકત્રિત કરી અને પરિવહન કરે છે. તેઓ સ્થાનિક ખાદ્ય સંસાધનો વિશે માહિતી ઇચ્છે છે. અને તેમના પ્રાણીઓને ખવડાવવા માટે ફાયદાકારક ઘાસ અને વૃક્ષોને ઓળખવામાં સક્ષમ છે.

કોષ્ટક: ખાદ્યપદાર્થ વ્યવસ્થાપન માં લિંગ મુજબનું યોગદાન

પ્રવૃત્તિઓ	માત્ર સ્ત્રીઓ (%)	માત્ર પુરુષો (%)	બંને
ખેતરો/સામુદાયિક જમીનમાં ઘાસચારાનો સંગ્રહ	૮૮	૦	૧૩
બજારમાંથી ઘાસચારો અને ફીડ ખરીદી	૧૭	૭૦	૧૩
પ્રાણીઓને ખવડાવો	૭૯	૮	૧૩
પ્રાણીઓને પાણી પાવા માટે	૩૮	૫૨	૧૧
પશુ ચરાઈ	૮	૭૯	૧૩

2. **સામાન્ય વ્યવસ્થાપન:** સ્ત્રીઓ પ્રાણીઓના સામાન્ય વ્યવસ્થાપનને લગતી તમામ પ્રવૃત્તિઓ માં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે જેમ કે પ્રાણીઓની સફાઈ અને જાળવણી, દૂધ ચલાવવું, છાણા તૈયાર કરવા વગેરે જે નીચેના કોષ્ટકમાં વર્ણવેલ છે:

કોષ્ટક: સામાન્ય સંચાલનમાં લિંગ મુજબનું યોગદાન

પ્રવૃત્તિઓ	ટકાવારી યોગદાન
વાસણો સાફ કરવા	100%
નવજાત વાછરડાની સંભાળ	100%
તાબેલા ની સફાઈ	89.16%
ખાતર બનાવવું	73.33%
પશુ નું દૂધ કાઢવું	70-90%
વાછરડાને માતાથી અલગ કરીને તેનું સંચાલન	66.66%
છાણનો નિકાલ અથવા છાણા ની તૈયારી	86.66

3. **આરોગ્ય અને પ્રજનન વ્યવસ્થાપન:** બીમાર પ્રાણીઓની સંભાળ, ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન સંભાળ અને પરંપરાગત આરોગ્ય જેવી પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. જો કે, ઘરની બહારની પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન મુખ્યત્વે પુરુષો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

કોષ્ટક: આરોગ્ય અને સંવર્ધન વ્યવસ્થાપનમાં લિંગ મુજબનું યોગદાન

પ્રવૃત્તિઓ	માત્ર સ્ત્રીઓ (%)	માત્ર પુરુષો (%)	બંને
પ્રાણીઓની માટે પરંપરાગત સ્વાસ્થ્ય કાળજી	૬૭	૨૧	૧૩
પ્રાણી રસીકરણ અને તમને હોસ્પિટલ લઈ જવા	૦	૧૦૦	૦
પશુ સંવર્ધન	૦	૧૦૦	૦

4. પ્રોસેસિંગ અને માર્કેટિંગ: ગ્રામીણ મહિલાઓ માર્કેટિંગ સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે દૂધ મંથન, દૂધમાંથી મૂલ્યવર્ધિત ઉત્પાદનો બનાવવા, પ્રાણીઓની ખરીદી અને વેચાણ વગેરે કરતાં પ્રોસેસિંગ પ્રવૃત્તિઓમાં વધુ ભાગ લે છે. એક અભ્યાસ મુજબ રાજસ્થાન માં મહિલાઓ દિવસ માં અંદાજે ૯.૪ કલાક કામ કરે છે, તેમાંથી ૩.૮ કલાક ઘરેલુ કામ, ૧.૫ કલાક પશુઓ પર અને ૪.૧ કલાક કાંતવામાં સમય કાઢે છે.

કોષ્ટક: માર્કેટિંગ મેનેજમેન્ટમાં લિંગ અનુસાર યોગદાન

પ્રવૃત્તિઓ	માત્ર સ્ત્રીઓ (%)	માત્ર પુરુષો (%)	બંને
પશુ ની ખરીદી	૦	૯૬	૪
પશુ નું વેચાણ	૦	૧૦૦	૦

મહિલાઓ સામે પૂર્વગ્રહ:-

વેતન તફાવત:- જો કે મજપુરીમાં પહેલા કરતાં વધુ મહિલાઓ નોકરી કરે છે, પરંતુ લગભગ તમામ દેશોમાં મહિલાઓ અને પુરુષો દ્વારા કમાતા વેતનમાં તફાવત છે. નેશન સર્વે ઓફિસ, રિપોર્ટ (2014) મુજબ, છેલ્લા બે દાયકામાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે વેતનનો તફાવત ઘટ્યો છે, પરંતુ મનરેગા (102 વિરુદ્ધ 112 રૂપિયા)માં પુરુષો અને સ્ત્રીઓના સરેરાશ દૈનિક વેતનમાં હજુ પણ તફાવત છે. કૃષિ સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ માટે પણ, સ્ત્રીઓનો સરેરાશ પગાર પુરુષો કરતાં ઓછો છે (101.24 વિરુદ્ધ 168.83).

મહિલાઓની સ્વતંત્રતા: ભારતમાં, મહિલાઓને એકલા બહાર જવાની અને કોઈપણ ગ્રામસભામાં ભાગ લેવાની સ્વતંત્રતાનો મોટો અભાવ છે. આ વલણ વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા આયોજિત ગ્રામ જાગૃતિ શિબિરોમાં મહિલાઓની સહભાગિતાને અવરોધે છે. અને આ કારણોસર પશુપાલન સંબંધિત તેમના ટેકનિકલ જ્ઞાનનો અભાવ છે. મનરેગાએ મહિલાઓને મોટા પાયે રોજગારી આપી છે જેમાં મહિલાઓની ભાગીદારી 83.3% છે પરંતુ તે તેમના કૌશલ્ય વિકાસમાં ફાળો આપતી નથી.

નિર્ણયો લેવાની સ્વતંત્રતાનો અભાવ: નીચે આપેલા કોષ્ટકમાં જણાવ્યા મુજબ, પશુપાલન સંબંધિત તમામ કાર્યો અંગેના નિર્ણયો મોટે ભાગે પુરુષો દ્વારા લેવામાં આવે છે જ્યારે મોટા ભાગના કાર્યો સ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

કોષ્ટક: પશુપાલન સંબંધિત કાર્યોમાં નિર્ણય લેવામાં લિંગ મુજબનું યોગદાન.

પ્રવૃત્તિઓ	માત્ર સ્ત્રીઓ (%)	માત્ર પુરુષો (%)	બંને
પશુ ની નસલ ની પસંદગી	33	59	0
શુષ્ક કાળ માટે લીલા ચારા નું સંગ્રહણ	૮૮	૮	૪
વધારાના સુખા ચાર નું વેચાણ	૨૯	53	૮
સુખ ચાર ની ખરીદી	૪	૯૩	૬
બજાર માં લીલો ચારો વેચવો	૪૫	૪૭	૮
પશુ નું વેચાણ	૧૩	૮૨	૬
દૂધ નું વેચાણ	૪૭	૪૩	10

પશુપાલન માં સ્ત્રીઓ ની સમસ્યા

સ્ત્રીઓ પશુપાલન પ્રવૃત્તિઓમાં પુરુષો કરતાં બમણા થી વધુ સમય વિતાવે છે, પરંતુ તેઓ વિવિધ અવરોધોનો સામનો કરે છે. આ સમસ્યાઓ મુખ્યત્વે લિંગ પૂર્વગ્રહ, સમાજ અને સંસ્કૃતિ અને સ્ત્રીઓના પોતાના વલણને કારણે છે, કારણ કે તેઓ પોતાને ઓછો આંકે છે. આજે ભારતમાં મહિલાઓને ટેકનોલોજી અને જ્ઞાનની પહોંચ ઓછી છે, મહિલા ખેડૂત સંગઠનોનો અભાવ છે અને ટેકનિકલ જ્ઞાન પ્રત્યે તેમનો અભિગમ મર્યાદિત છે. સ્ત્રીઓ વધુ બિન-યાંત્રિક કૃષિ કામ કરે છે. જે તેમના પર વધુ બોજ નાખે છે. પશુપાલનની આર્થિક સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે લોન લેવી, પશુઓની ખરીદી અને વેચાણ, પશુઓની પસંદગી વગેરેમાં તેમની ભાગીદારી ઓછી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના પરંપરાગત પિતૃસત્તાક પ્રકારને કારણે, નાણાકીય સંબંધિત નિર્ણયો ફક્ત પુરુષો દ્વારા લેવામાં આવે છે. આ સિવાય કૃષિ મહિલાઓનો પ્રગતિશીલ ખેડૂતો, અધિકારીઓ અને બેંકો સાથે ઓછો સંપર્ક હોય છે. આ તમામ વિવિધ કારણો નિર્ણય લેવામાં મહિલાઓની ઓછી ભાગીદારીનાં પરિબળો હોઈ શકે છે.

મહિલાઓ ને તાલીમ ની જરૂરિયાત

તાલીમ જ્ઞાન અને કૌશલ્યોમાં વ્યવસ્થિત સુધારો પૂરો પાડે છે જે તાલીમાર્થીઓને સોંપાયેલ કાર્યોને અસરકારક અને અસરકારક રીતે કરવા માટે મદદ કરે છે. પશુપાલનને લગતી વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓની ભાગીદારી જોઈને સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે મહિલાઓને જરૂરી તાલીમ, ટેકનિકલ જ્ઞાન અને સહયોગ મળે ત્યારે જ તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા સાકાર થઈ શકે છે. તેઓને પશુપાલન (73.33%), કૃમિનાશક (83.33%), સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદન (70%), પ્રાણીઓને સંતુલિત ખોરાક (60%) સંબંધિત તાલીમની જરૂર છે.

ગુજરાતના પાંચ ગામોમાંથી ઓળખાયેલ મહિલા ખેડૂતો (150) ની તાલીમની જરૂરિયાતો નીચે મુજબ છે.

કોષ્ટક:- ડેરી ફાર્મિંગમાં મહિલાઓની તાલીમની જરૂરિયાતો

પશુપાલન પ્રથા	તાલીમ ની જરૂરિયાત (%)
પશુ આરોગ્ય અને રોગ નિયંત્રણ ની સાવચેતી અને કાળજી	૯૨
પશુ દૂધ ઉત્પાદન	૮૮.૦૦
પશુ સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાપન	૮૫.૩૩
ડેરી પ્રાણીઓના સામાન્ય રોગો	૮૩.૩૩
ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન પ્રાણીઓને ખોરાક આપવો	૭૮.૬૭
સૂકા ભૂંસા નું વ્યવસ્થાપન	૭૬.૬૭
સાઈલેજ તૈયારી	૭૫.૬૭
સંતુલિત આહારની તૈયારી	૭૩.૩૩
રેકોર્ડ રાખવાનું મહત્વ	૬૨.૦૦
હે બનાવવા ની તૈયારી અને પદ્ધતિ	૬૮.૦૦
પશુ સંવર્ધન અને સંભાળ	૬૨.૬૭
ઘાસચારો કટીંગ મશીનનો ઉપયોગ	૫૭.૩૩
સારી ગુણવત્તાના ચારા નું ઉત્પાદન	૫૦.૦૦
નવજાત વાછરડાંને ખોરાક આપવો અને તેમની સારસંભાળ	૪૮.૬૭
ભેંસ ની સુધારેલી જાતિઓને ખોરાક આપવો અને તેની સંભાળ રાખવી	૪૪.૩૩
પશુ સંભાળ અને વ્યવસ્થાપન	૩૯.૩૩
દૂધના ઉત્પાદનોની તૈયારી	૨૮.૦૦
દૂધનું વેચાણ	૨૨.૦૦
દૂધ માર્કેટિંગ	૧૮.૩૭

વિવિધ અભ્યાસોના તારણો સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે ગ્રામીણ મહિલાઓના કૌશલ્ય, જ્ઞાન, ક્ષમતા અને આવકમાં સુધારો કરવા માટે તાલીમ જરૂરી છે.

સામાન્ય ભલામણ

પશુધન ઉત્પાદનોની ઝડપથી વધતી માંગ મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે તકો ઊભી કરી રહી છે. વધુમાં, પશુધન આધારિત વિકાસ કાર્યક્રમોને અસરકારક બનાવવા માટે પશુધન ક્ષેત્ર, પશુચિકિત્સા શિક્ષણ, સંશોધન અને સેવા વિતરણ પ્રણાલીમાં લિંગ પૂર્વગ્રહને દૂર કરવાની જરૂર છે.

મહિલા સશક્તિકરણના સાત મુખ્ય પાયા નીચે મુજબ છે

નિર્ણય લેવો, જ્ઞાનની પહોંચ, આત્મસન્માન, આર્થિક સુવિધાઓ, પશુધન સેવાઓ, સામાજિક સમર્થન,

બજારોમાં પ્રવેશ અને સંપત્તિની માલિકી.

1. મહિલાઓ પશુધન ફાર્મ સ્થાપવા સક્ષમ હોવા જોઈએ. પશુપાલન વ્યવસાયને વ્યવસાય તરીકે શરૂ કરવો જોઈએ.
2. મહિલા આધારિત કૃષિ સંસ્થાઓ અને સહકારી મંડળીઓ તેના જીવનને સકારાત્મક રીતે બદલવા માટે સૌથી મહત્વપૂર્ણ બની શકે છે.
3. પશુધન પર મહિલાઓની ભૂમિકા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે વ્યાપક અભ્યાસની જરૂર છે.
4. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને પશુપાલનમાં વધુ જ્ઞાન અને રસ હોઈ શકે છે. તેથી પશુધનના સંબંધમાં તેમના માટે રોજગારીની તકો પૂરી પાડવી જોઈએ.
5. મહિલા પ્રશિક્ષકો દ્વારા સામુદાયિક સ્તરે મહિલાઓની તાલીમ માટે વ્યાપક વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

નિષ્કર્ષ:-

ભારતીય પશુધન અર્થતંત્રમાં મહિલાઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે પરંતુ તેમની પાસે તકનીકી જ્ઞાનનો અભાવ છે. સામાન્ય રીતે કહેવાય છે કે સ્ત્રીનો ચહેરો ગરીબીમાં છુપાયેલો હોય છે. જો સ્ત્રી સશક્ત બને તો તે ઘરની આર્થિક, સામાજિક અને પોષણની સ્થિતિ આપોઆપ મજબૂત બને છે.

ભારતના વિવિધ ભાગોમાં મહિલાઓની મર્યાદાઓ અને મહિલાઓના સશક્તિકરણની શક્યતાઓને સમજીને, જો તેઓની વ્યાપક ભાગીદારી અને જ્ઞાનના અભાવને ધ્યાનમાં રાખીને તેમને સશક્ત બનાવવામાં આવે તો તે ચોક્કસપણે તેમની આવક અને સમૃદ્ધિમાં વધારો કરશે.

